

עבריות בתנועה – הגירתן של שתי נשים מארץ ישראל למרוקו ופעילותן בשדה החינוך העברי-לאומי

דוד גדג'

את פאר הנשים. ואני מעריכה אותך בזה. בשובך עיפה מעבודתך. וסבוב ראש. אני מתארת לי. ויש לך סבלנות שכזאת. לטפל ולהתעסק ולהקריב זמן. גם בעד הצבור. ישר כחך. ועובדת ועושה לבך ער וחם... ולא פג לך. למרות כל המכשולים. למרות כל ההרפתקאות והגלגולים שבחינו, גם את גם אני יחד דרכנו בחיים לא היתה סוגה בשושנים ולמרות הכל... ויש לך האמץ והאנרגיה.

קטע זה לקוח מאחד משני מכתבים אישיים ששלחה מרים גרובשטיין (גרובסמאן) לחברת ילדותה, בלהה בנדרלי (במכתבים בלאה הורוץ), באביב-קיץ 1944.¹ שתי הנשים נולדו בצפת וגדלו יחד במושבה מטולה של סוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. בימים שכתבה גרובשטיין לבנדרלי שהו שתיהן במרוקו, הראשונה בעיירה הקטנה צפרו (*Sefrou*)² והשנייה בעיר הנמל הגדולה קזבלנקה.

* לזכרה של דודתי, דליה אלחמיאס ז"ל, ילידת מרוקו, שחשפה אותי לעולם הספר. גרובשטיין לבנדרלי, 11.5.1944, בלהה בנדרלי: אוסף פרטי. צילום של המכתבים נמצא ברשותי. המכתבים המקוריים נמצאים ברשותה של דניז בנדרלי, נכדתה של בלהה. בהזדמנות זו ברצוני להודות לה על כך שאפשרה לי לעיין בארכיון וסייעה לי רבות בכל בקשה. על חשיבות השימוש במקורות 'בלתי ציבוריים' או 'אישיים' שמחקר זה מתבסס עליהם ראו: בילי מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראליות (1890-1920)', ציון, סב, ג (תשנ"ז), עמ' 248.

² העיר צפרו שוכנת למרגלות האטלס התיכון, כשלושים קילומטר דרומית לעיר פאס. הקהילה היהודית בה נוסדה במאה השלוש-עשרה על ידי מהגרים מחבל תפילאלת. בסוף שנות

למרות כל המכשולים. למרות כל ההרפתקאות והגלגולים שבחינו, כפי שכתבה גרובשטיין, לקחו שתיהן חלק, בהיקפים שונים ובתפקידים שונים, בפעילות עברית-לאומית במרוקו, לאחר שהתמקמו מבחינה חברתית ותרבותית בארץ החדשה.

במאמר זה אתחקה אחר קורות חייהן של שתי הנשים בארץ ישראל ובמרוקו במטרה לעמוד על הגורמים שהניעו אותן להגר מארץ ישראל למרוקו בתקופת הפרוטקטורט הצרפתי (1912–1956). הואיל ושתי הנשים אינן מקרה יחיד של הגירה מארץ ישראל או מאירופה למרוקו בתקופה הנדונה, ניתוח המקרים יציע מתודה שכוחה יפה גם למקרים של נשים אחרות.³ בתוך כך אתן את הדעת על מניעי הגירה מגדריים, כלכליים ורשתיים (משפחתיים וחברתיים). מטרה נוספת של המאמר היא להוסיף נדבך למחקר התרבות העברית במרוקו ולחלקן של נשים מארץ ישראל בתרבות זו. פעילותן של בנדרלי וגרובשטיין ייחודית ויוצאת דופן בנוף התרבות העברית במרוקו, שהונהגה בידי גברים, ונשים מילאו בה תפקיד משני ומצומצם. על כן מפגשן של שתי הנשים עם הקהילות בקזבלנקה ובצפון שופך אור על אופייה של התרבות העברית בקהילות ועל יחסם של גברים לפעילות של נשים במרחב הציבורי. שתיהן מייצגות קבוצות מושתקות שהודרו מהשיח הציבורי בתקופתן ולאחר מכן גם מהמחקר ההיסטורי. משום כך לנקודת מבטן על החברה בארץ ישראל ובמרוקו יש תרומה חשובה לחקר ההיסטוריה החברתית והתרבותית.

במאמר אביא את קולן של בנדרלי וגרובשטיין, לעתים בהרחבה, מתוך מסמכים אישיים שכתבו, משום שקולן של נשים שהשתתפו בפעילות עברית במרוקו נדיר

הארבעים של המאה העשרים מנתה הקהילה היהודית ששת אלפים נפש. בשנת 1967 מנתה הקהילה שש מאות וחמישים נפש, לאחר שמרביתה היגרה לישראל וצרפת. בשנת 1972 מנתה הקהילה מאה תשעים ותשע נפש בלבד. לסקירה קצרה על הקהילה ראו: Norman Stillman, 'The Sefrou Remnant', *Jewish Social Studies*, 35 (1973), pp. 255–263 לסקירה היסטורית מפורטת ראו: דוד עובדיה, קהילת צפון, ג, ירושלים 1976.

³ על הקהילה האשכנזית שהתהוותה במרוקו, ובעיקר בקזבלנקה במחצית הראשונה של המאה העשרים, ראו: ירון צור, קהילה קרועה, תל אביב 2001, עמ' 180; דוד גדג', 'מגילת איכה על חורבן יהודי אירופה לרב פנחס יוסף תאומים: עיון בקינה אשכנזית על השואה שנכתבה במרוקו', פעמים (בדפוס). זיידה שולמן, עליו ארחיב בהמשך, כתב אוטוביוגרפיה ובה סיפר בהרחבה על הקהילה האשכנזית בקזבלנקה. ראו: Zedé Schulmann, *Autobiographie: l'histoire de ma collection*, Paris 1980

בהחלט. המידע והניתוח על אודות גרובשטיין מסתמך על מכתבים ומסמכים אחדים מארכיון אליאנס (כל ישראל חברים, להלן: כ"ח). לעומת זאת עמדו לרשותי מסמכים רבים ומגוונים שכתבה בנדרלי, ובהם יומן אישי, מכתבים אישיים, מכתבים ששלחה לארגונים ציוניים בארץ ישראל ופרסומיה בכתב העת עם וספר של ברית עברית עולמית. נוסף לאלה הסתמכתי על מסמכים שכתבו לאחר מותה שוחרי השפה העברית במרוקו. היקף המקורות בא לידי ביטוי במידע המצומצם והחלקי הידוע על גרובשטיין לעומת המידע הרב על בנדרלי. למרות זאת, הניתוח ההשוואתי של מהלך חייהן של שתי הנשים ופעילותן מאפשר ללמוד על תהליכים דומים שחוו ועל האתגרים שהתמודדו עמם.

בלהה בנדרלי ומרים גרובשטיין – סיפור חייהן

בנדרלי נולדה בשנת 1889 בצפת למשפחה חסידית.⁴ אביה, יוסף משה הלוי הורוביץ, צאצאו של מייסד חסידות חב"ד ליובאוויטש ובנו של רבה של קהילת חב"ד בצפת, עסק ברוקחות ובלמוד תלמוד. אמה, שרה הלר (העליר), הייתה בתו של הרב שמואל הלר, רבה ומנהיגה של הקהילה האשכנזית בצפת במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. בילדותה עברו הוריה למושבה מטולה, שם התחנכה בבית הספר בפיקוח ובהנחיה של המורים העבריים הראשונים בגליל, ד"ר יצחק אפשטיין, שמחה חיים וילקומיץ' ואריה קורנפלד.⁵ עם סיום לימודיה

⁴ יחיאל בוסקילה, ממובילי התרבות העברית בקזבלנקה, כתב ביוגרפיה קצרה על בנדרלי. ראו: יחיאל בוסקילה, בלהה בנדרלי ז"ל, קזבלנקה 1955 (לא פורסם). כתב היד נמצא ברשותי. נוסף לביוגרפיה זו השתמשתי במקורות אחרים ואציין אותם להלן.

⁵ מעברה של משפחת בנדרלי מצפת למטולה אינו יוצא דופן. הדיכטומיה של המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' במציאות ובמחקר העלימה את השוליים הרחבים שהתקיימו בתוך 'היישוב הישן', שלא היה בעל גוון אחיד. כמה מאנשי היישוב הישן גילו נכונות לצאת להתיישבות חקלאית ולחיות מעמל כפיהם ואחרים המשיכו לעסוק במלאכותיהם במושבות. כך לדוגמה שימש אביה של בלהה רוקח במטולה. החיים במושבות התאפיינו באורח חיים יהודי דתי שאפשר המשך חיים קהילתיים לאנשי 'היישוב הישן' שבחרו לצאת מערי הקודש. על נושא זה ראו לדוגמה: ישראל ברטל, "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" – הדימוי והמציאות, קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19; יהושע קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה, 6 (תשל"ח), עמ' 3-19; הנ"ל, 'היישוב הישן וההתיישבות החדשה', מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 269-288. לקורות חייו של יוסף משה הלוי הורוביץ ראו: אמנון מיכלין, מעשי רוקחים: פרקים בתולדות הרוקחות בארץ-ישראל, תל אביב תש"ס, עמ' 183-184, 212-214. לקורות חייו של הרב שמואל הלר ופתיחותו לשינויים בחברה היהודית בארץ ישראל ראו: רבקה

בבית הספר עבדה כמורה במושבה. בשנת 1912 התחתנה בשידוך עם שמשון בנדרלי, סוחר ואיש ציבור מחיפה. באותה שנה פשט בנדרלי רגל, ובעקבות זאת החליטו בני הזוג להגר לפריז, בה התגוררו בני משפחתם.⁶ לא ידועים פרטים רבים על התקופה בצרפת, אך באותם ימים נולד בנם היחיד ויקטור, ובנדרלי ליטשה את הצרפתית הבסיסית שהגיעה עמה מארץ ישראל.

בשנת 1920 חזרה המשפחה לארץ ישראל והתגוררה בחיפה. בנדרלי עבדה בתפקיד מנהלי בבית החולים הדסה בחיפה (היום המרכז הרפואי בני ציון). לאחר שנתיים החלה לעבוד כסוכנת ביטוח בחברת הביטוח העברית יהודה ולאחר מכן בחברת הביטוח ג'נרלי (*Generali*). במקביל לעבודתה השתתפה בפעילות ציבורית ותרבותית בועד העדה העברית בחיפה, בבית ספר עממי א', בקרן היסוד, בויצו, בטכניון ובסניף בני ברית בחיפה. פעילותה הציבורית בכל המוסדות נשאה אופי מנהלי, שאפיין את התפקידים שהוקצו לנשים באותה העת.⁷ בתקופה זו התערערה מערכת היחסים של הזוג והם נפרדו, אך שמשון סירב לתת לבלהה גט. בשנת 1925, בעקבות מחלת אסטמה חמורה נשלח ויקטור בנם לבית מרפא בצרפת, ובו שהה כל שנות נעוריו. באוגוסט 1932 החליטה בנדרלי להגר לקזבלנקה, לאחר שחתמה על חוזה עם חברת הביטוח הבריטית גרשם (*Gresham*) על פתיחת סוכנות ביטוח בעיר.

מרים גרובשטיין נולדה, ככל הנראה, בשנת 1890. אביה משה גרוסמאן היה סנדלר במטולה ואמה אופה. היא למדה עם בנדרלי בבית הספר במושבה מחזור אחד אחריה. בשונה מבנדרלי, סירבה גרובשטיין לשידוך שהוצע לה תוך כדי לימודיה בבית הספר. בסיום הלימודים היא היגרה לביירות בעקבות המורה אריה קורנפלד, שבניו למדו באוניברסיטה האמריקאית של ביירות. בימים שלפני מלחמת העולם הראשונה התקיימה שם פעילות עברית-לאומית ערה בקרב יהודים ספרדים מקומיים ומהגרים אשכנזים שהגיעו מרוסיה ומארץ ישראל. גרובשטיין הייתה אז

אמבון, מקהילה מסורתית לקהילה אולטרה-אורתודוקסית: צפת האשכנזית בהנהגתו של ר' שמואל הלר בשנים 1841–1884, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2004.

⁶ על פשיטת הרגל של בנדרלי והשפעתה על הכלכלה בחיפה ראו: 'משבר מסחרי בחיפה', הצבי, 1912.1.23, עמ' 2.

⁷ חלק מהפעילות הציבורית של בנדרלי מצוין ביומן אישי שכתבה. עליו ראו להלן. מעורבותה מוזכרת גם בידיעות עיתונאיות מאותה תקופה. לדוגמה ראו: 'לטובת בית היתומים', דאר היום, 1924.5.23, עמ' 6; 'בבית הספר העממי', דאר היום, 1921.11.21, עמ' 2.

גננת בגן ילדים עברי שהוקם על ידי הקהילה.⁸ בשנת 1912 התחתנה עם יצחק גרובשטיין, שהיגר עם משפחתו לביירות מרוסיה. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה עזב יצחק לארצות הברית (ייתכן שגורש או שנאלץ לעזוב) ומרים נשארה בהיריון עם הוריה, שעברו גם הם לביירות. לא ידוע מה עלה בגורל בעלה, אך מהמקורות אפשר לשער כי היא המשיכה לחיות בגפה על ציר ביירות – ארץ ישראל. בשנת 1915 נולדה בתה, זהבה גרובשטיין. בשנים 1930–1934 למדה זהבה הוראה בבית המדרש למורות של כ"ח בוורסאי ולאחר מכן נשלחה ללמד במרוקו. בשנת 1936 נישאה זהבה ליעקב הרוש, מורה בכ"ח יליד מרוקו. יחד הם לימדו במכנאס וצפרו ומאוחר יותר ברבאט ובסאלה.⁹ לאחר שנולדה לזהבה בת היגרה אמה מרים למרוקו בשנת 1938.

'הנכזבות': המניעים להגירת הנשים למרוקו¹⁰

הגירתן של נשים נבחנה, אם בכלל, במסגרת מחקרים על הגירת משפחות. נזכרו בהם נשים שהיגרו עם הוריהן או בעליהן, וכמה מהחוקרים עמדו על מידת השפעתן של הנשים על ההחלטה של התא המשפחתי להגר. המחקרים הראשונים התרכזו בנשים שהיגרו בעקבות מקום העבודה של הבעל בארץ היעד או במטרה למצוא בעל, אך לא נבחנו גורמים מחוץ להקשר המשפחתי. מחקרים מאוחרים יותר נתנו את הדעת על הגירת נשים צעירות כאמצעי לשחרור מחברות מסורתיות על ידי מעבר למדינות מערביות שפתחו בעבורן אפשרויות תעסוקה ולימודים, וכן על הגירת נשים מבוגרות בעקבות שינויים שחלו בחייהן, כגון גירושין או התאלמנות. חוקרים מעטים בלבד דנו במערכת ההחלטות שהפעילו נשים לקראת הגירה, וזאת בשל הקושי לאתר את קולן במקורות ציבוריים והקושי למצוא מקורות פרטיים שיש בכוחם להעניק הסבר רחב יותר למניעים להגירה. את הגירתן של בנדרלי וגרובשטיין אנתח באמצעות מקורות פרטיים ולאורך של

⁸ על הפעילות העברית-לאומית בביירות ראו: תומר לוי, 'ראשיתה של הקהילה היהודית בביירות בשלהי התקופה העות'מאנית', פעמים, 94–95 (תשס"ג), עמ' 186–188. עוד ראו: 'ממחנה העברים בביירות', החרות, 23.12.1912, עמ' 2.

⁹ להתכתבות של זהבה גרובשטיין ממרוקו עם מרכז כ"ח בפריז ראו לדוגמה: Archives de l'Alliance Israélite Universelle, Paris, MAROC LXXIII E 2.07, LXXV E 2.22, XXVI E 412, II B 12.27, II B 12.28. ההתכתבויות עוסקות בדיווחים מנהליים או דיווחים 'אנתרופולוגיים' שנפוצו בקרב מחנכי כ"ח אך אין בהן אזכורים אישיים של אמה.

¹⁰ הכותרת 'הנכזבות' הושאלה מכותרת ספרו של פייר לוטי (Loti) – אותו קראה בנדרלי והתייחסה אליו ביומנה. על כך ראו להלן. לספר ראו: פייר לוטי, הנכזבות: רומן, ירושלים תרפ"ח.

תאוריות הבוחנות את החלטת היחיד(ה) להגר בהקשר מערכתי רחב שבו מוערכים אוסף של פרמטרים – מגדריים, כלכליים ורשתיים (משפחתיים וחברתיים) – במדינת המקור (ארץ ישראל) אל מול מדינת היעד (מרוקו), ששילובם מכריע בהחלטה להגר.¹¹

בנדרלי וגרובשטיין חיו בארץ ישראל לבדן. בנדרלי נפרדה מבעלה מבלי שקיבלה גט וחיה בגפה. לגבי גרובשטיין לא נמצא מידע מספיק כדי להגדיר את מצבה המשפחתי במדויק, ולא ברור אם נותרה עגונה לאחר מנוסתו של בעלה לארצות הברית במלחמת העולם הראשונה, או שמא שלח לה גט ממקום מושבו, או אולי התאחדו מחדש לאחר המלחמה. ואולם אפשר לקבוע לבטח כי לפני הגירתה למרוקו חיה בארץ ישראל ללא בן זוג. מצבן המשפחתי של בנדרלי וגרובשטיין לא היה ייחודי, ובחברה היהודית בתקופת המנדט נמצא מספר גדול של גרושות, אלמנות ועגונות.¹² הזקורים הופנו בעיקר לתופעת הגירושין, שהתרחבה בחברה

¹¹ למחקרים על הגירת נשים הסוקרים את ההגירה בכלל ומקומן של הנשים בה ראו: Mirjana Morokvasic, 'Birds of Passage are also Women...', *The International Migration Review*, 18, 4 (1984), pp. 886–907; Lin Lean Lim, 'Effects of Women's Position on Migration', Nora Federici, Karen Oppenheim Mason & Solvi Sogner (eds.), *Women's position and Demographic*, Oxford 1993, pp. 225–242. על הגירת נשים יהודיות ראו: מיכל בן יעקב, 'דפוסי הגירה של נשים מצפון אפריקה', מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), *העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר*, ירושלים 2001, עמ' 63–83; יוסף גלס, 'עלייתן של נשים יהודיות אמריקניות לארץ-ישראל בשנים 1918–1939', שם, עמ' 84–108; גור אלרואי, *ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים*, ירושלים 2004, עמ' 134–162; Paula E. Hyman, 'Culture and Gender: Women in the Immigrant Jewish Community', David Berger (ed.), *The Legacy of Jewish Migration: 1881 and its impact*, New York 1983, pp. 157–168; Aviad Moreno, *Ethnicity in Motion: Social Networks in the Emigration of Jews from Northern Morocco to Venezuela and Israel, 1860–2010*, Ph.D. dissertation, Ben-Gurion University, 2014; S. Lee Everett, 'A Theory of Migration', *Demography*, 3, 1 (1966), pp. 47–57; Sonja Haug, 'Migration Networks and Migration Decision-Making', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34, 4 (2008), pp. 585–605

¹² בשנת 1935 התגרשו 1,755 זוגות, וב-1936 2,261 זוגות. הנתונים מובאים אצל דבורה ברנשטיין, *נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית*, ירושלים 2008, עמ' 101. על מעמדן של נשים גרושות, אלמנות ועגונות בארץ ישראל בתקופת המנדט ועל מצבן ראו גם שם, עמ' 97–106, ושם מובאים נתונים נוספים.

היהודית בארץ ישראל וערערה את ערך המשפחה היהודי-מסורתית וערכים בורגניים-שמרניים. הגירושין הכשילו את ייעודה של המשפחה בחינוך הלאומי לדור הצעיר ובגיוסה למען פעולות חיוניות להצלחת המפעל הציוני. בכינוס ארצי של עובדות סוציאליות שהתקיים בינואר 1934 הזהירה בבה אידלסון, מזכירת מועצת הפועלות, מפני 'הריבוי המדאיג' של מקרי הגירושין בארץ, והוסיפה כי 'התופעה המעציבה הזאת הולכת ומקבלת צורה חולנית'.¹³ בנשים בתהליכי גירושין ובנשים גרושות דבקה תדמית שלילית – של נשים בלתי מהוגנות, בוגדניות ולעתים פרוצות.¹⁴ דימוי זה הוביל לדחייתן של נשים אלו אל שולי החברה תוך כדי שהן מתמודדות עם מצוקות כלכליות, אישיות-רגשיות וחברתיות.

בשנים טרם הגירתה של בנדרלי למרוקו (1926–1930) היא כתבה יומן אינטימי ובו העלתה על הכתב בעיקר את הקשיים שהתמודדה עמם בהיותה אישה גרושה.¹⁵ היומן הוא תוצר של התקופה, ולמרות היותו מקור 'אישי' הוא מאפשר לחשוף את המוסכמות החברתיות, יחסי הכוחות והשיח החברתי-מגדרי בחברה הבורגנית באותה התקופה. את היומן כתבה בנדרלי בעיקר בשבתות, שבהן נמצאה בביתה לבדה, והפתיבה שימשה לה אמצעי להקלה על מצוקותיה הרגשיות: 'ובכן טוב לי להתבודד עם יסורי, ושבתי לכתב רגשות על ניר. זה מקיל לי כמעט. בחוץ הרוח נושבת בחזקה בבית שקט ואין סימן של חיים ובי בפנים, כאשר בחוץ, סוערת נרגזת. מה חיי. איזה ריקניות בלי תוכן. אך צער וצער

¹³ מצוטט אצל תמי רזי, "ראויה המשפחה שיבונה מחדש": תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט, אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאישה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט, רמת גן 2011, עמ' 49.

¹⁴ בדיווחים על מקרי גירושין בעיתונות העברית בתקופת המנדט לרוב הוצגו הנשים באור שלילי. ראו: אורית יעל, יחסים פרטיים בעיניים ציבוריות: זוגיות בחברה העירונית היישובית בארץ-ישראל והשתקפותה בשיח העיתונות העברית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ב, עמ' 196–198.

¹⁵ בנדרלי כתבה יומן אישי באופן לא סדיר בין 4 בדצמבר 1926 ל-26 באפריל 1930. ליומן חשיבות רבה בהיותו מקור להיכרות עם לבטיה, משום שכתבה אותו בתקופה שסבלה מבדידות ומקשיים כלכליים, ואותם היא מביאה בו לידי ביטוי. אין מדובר בטקסט אוטוביוגרפי שנכתב בפרספקטיבה היסטורית ושעלול לחטוא בכתיבה נוסטלגית. היומן גם לא נכתב במטרה לפרסמו, ובנדרלי אף חששה שמא ייחשף בפני מכריה, ועל כן כתבה מתוך צנזורה עצמית. ביומן לא מצוינים מספרי עמודים, ולפיכך אפנה לתאריך שנכתבו בו הדברים. היומן בכתב ידה נמצא באוסף הפרטי של בנדרלי (לעיל, הערה 1).

ודאגה'.¹⁶ בנדרלי נאלצה להתמודד עם יחסה העוין של החברה היהודית בחיפה כלפי אישה שבחרה לנהל חיים עצמאיים מבלי שזכתה לגט מבעלה.

געגועי לחיי משפחה כמו תמיד הם יסוד סבלי. איך אין לי כבר תקוות לה כי איך ובאיזה אופן. יש שאני חושבת שצריך לעשות הכל בשביל לקבל גט. אבל איני יודעת מדוע אני נרתעת ממחשבה זו. ואולי זה הרעיון שהוא נתן בי: אזקן, אחלה, ואחזור אליי... הו לא זה לא יהיה!!!¹⁷

אף שנמנעה ממנה האפשרות להתחתן שוב כדת וכדין עברה בה לעתים המחשבה להינשא לגבר אחר במטרה להתאים עצמה לנורמות החברה שחסרה לה.

יש בי לפעמים הרעיון שלו מצאתי אדם ישר משכיל בעל עמדה חברותית טובה הייתי מסכימה להינשא וזה הוא רק מתוך הרצון להכנס שוב בכבוד לחברה ולהראות כמה אני היא המסוגלה לחיי משפחה צנועים וטובים – אבל תיכף אני דוחה גם רעיון זה באמרי: האמנם ישנם חיי משפחה טובים? ומה חסר לי עכשיו. חיה די טוב, בית נאה, חפשיה בלי מושל ועריץ. אולי אני היא הכי מאשרה? הכל היה באמת טוב לו החברה לא חסרה לי.¹⁸

ביומנה בולטת הבדידות שנכפתה עליה. ציטוט נרחב מהיומן חושף את יחס החברה בכלל, והנשים בפרט, לבנדרלי, כמו גם את דבקותה ואמונתה בדרכה שלה. באופן זה דבריה פותחים צוהר למחשבות שקרוב לוודאי חלפו בראשן של נשים רבות אך מעולם לא נאמרו בקול או זכו להישמע ברבים:

הספר שגמרתי מפייר לוטי. מחיי התרקות הצעירות ובתרגום קבק בשפתו הקלה והנעימה ענינו אותי מאד. חלק מיסורי נשים אלה הרוצות בחיים. הרגשתי ולעיתים גם דמיתי את עצמי לאחת מהן יען כי גם אני אוהבת החיים והיכלה לחיותן. מנעו שללו זה ממני ואם לא ע"י הדת איזה הבדל אם דוקה [צ"ל: דווקא] על ידי אותם האנשים שלפנים קרבוני

¹⁶ יומן בלהה בנדרלי, 11.12.1928.

¹⁷ שם, 26.4.1930.

¹⁸ שם, שם.

ואהבוני ושהתכבדו בחברתי. הוי כמה רעה היא ומושחתה החברה וכמה סדריה לא נכונים. האם אותן המטרוניות שמביטות עלי מגבה האם בסתר נפשו אינן מקנאות בי ובחיי חפשי והאם לא היו עושות הן את האסור לו התרחש להן תחת אשר אני נשארתי באמת הנאמנה והיחסנית אחרי שבחיים התגברתי על כל המאורעות והמקרים והאפשרויות שהתהוו לי בחיי. במה שאיני בטוחה שאף לאחת מהן יש אותו האופי החזק והרצון הכביר שיש לי ושידוקה בעד זה מכבדים אותי מכירי ומוקירים אותי מיודעי. תקותי חזקה שיבא עוד יום בחיי שברמה ארים ראשי ובגאווה אקרא: הנני אני העולה עליכן בכל, בהתנהגות, במעלות רוחי ובאמץ לבי, אני היא הלועגת לכן היום!¹⁹

דחיקתה של בנדרלי לשולי החברה לא נבעה מסיבות דתיות, כפי שמתואר בספר הנכזבות לפייר לוטי או כפי שנהוג על פי ערכי החברה המסורתית שגדלה בה, אלא מקידוש ערכיה המעוותים של החברה הבורגנית. זו ייחסה חשיבות לערך המשפחה ולחלוקת התפקידים בתוכה: בראש המשפחה עמד הגבר המפרנס בעוד האישה נדרשה לדאוג לצרכיו, לילדים ולבית; האישה נאלצה לציית לבעל ולהתנהג באופן מהוגן, באיפוק ובריסון. נשים שחרגו מהנורמות, בדרך של ערעור סמכותו של הגבר או פירוק התא המשפחתי, נדחקו לשולי החברה.²⁰ מעמדן החברתי של נשים במשפחותיהן ובקהילותיהן קבע את מידת נידותן ומשמש הסבר להגירה. נשים שנדחקו לשולי החברה, כפי שאירע לבנדרלי בעקבות פירוק התא המשפחתי, נאלצו לעתים לעזוב מרצונן או בעקבות לחץ שהופעל עליהן – גלוי או סמוי.²¹ עם זאת, מרבית הנשים הגרושות והאלמנות לא היגרו, ועל כן נדרשים הסברים נוספים להגירתן של בנדרלי וגרובשטיין.

המצוקה החומרית של שתי הנשים שימשה גורם נוסף שזירז את הגירתן. קשיים כלכליים ועוני מתמשך השפיעו על ההחלטה להגר בקרב יחידים ומשפחות שביקשו לשפר את רמת חייהם. בנדרלי כתבה ביומנה על הקשיים שהתמודדה

¹⁹ שם, 29.4.1928.

²⁰ למעמדה של האישה בחברה הבורגנית ולשמרנות של חברה זו ראו לדוגמה: Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, New York 1963. אמנם פרידן כתבה על החברה הבורגנית של ארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה, אך תיאוריה ותובנותיה תקפים גם בחברה שבנדרלי מתארת.

²¹ ראו לדוגמה: לים (לעיל, הערה 11), עמ' 235–238.

עמם כאישה גרושה שנדרשה לכלכל את עצמה: 'הדוחק שאני נמצאת בו עכשיו מדכאני. קשה לי להיות בלי פרוטה ממש ואיני רואה מאיפה שירוח לי. החובות מוכרחים לשלם וההכנסה שווה שווה קשה לאשה לשאת בעול פרנסה'.²² לא במקרה כתבה 'קשה לאשה לשאת בעול הפרנסה'. בתקופת המנדט התקשו נשים להיקלט בשוק העבודה, הן הוצבו בתפקידים מוגבלים שהוקצו להן, ושכרן היה נמוך מזה של הגברים.²³ בתקופה שחיה בנדרלי בגפה היא החליפה מקומות עבודה אחדים, ומיומנה אפשר ללמוד על החשש שליווה אותה בכל פעם שנאלצה לסיים עבודה ולחפש מקום חדש. כסוכנת ביטוח נקבע שכרה בהתאם למספר הלקוחות שגייסה, תהליך שלעתים ארך זמן רב: 'העבודה התחילה בחודש הראשון בכי טוב אך תיכף נוכחתי עד כמה שקשה לרכוש לקוחות והפחד על המשכרת שאני מקבלת אם לא אעשה עסקים עד היום מרגיזה אותי ומפחידה אותי. ההוצאות לערך גדולות אצלי וביחוד שכר הדירה 5.5 לא"י לחודש'.²⁴ לא במקרה היא ציינה את שכר הדירה הגבוה, אשר האמיר בתקופת המנדט בשל מחסור חמור בדירות. מצבה הניע אותה להגר במטרה לשפר את מצבה הכלכלי על ידי חיפוש הזדמנויות מחוץ לארץ ישראל, ועל כך כתבה במפורש ביומנה, שלוש שנים לפני שהיגרה למרוקו:

בגמר החוזה והיות שאין בי תקוות לעבודה מכניסה של הוצאותי שעלו בשנה שעברה יותר מ-19 לא"א לחודש פחות משנה הקודמת ל-26 לא"א לחודש. אני והיות שאני דואגת לויקטור, בני, חושבת שדוקא עכשיו שבמעבר מילד לאדם בשנות 16 לחי צריך הוא את אמו על ידו. לנטע רגש של אשר התנהגות טוב אהבה למשפחה וגם לשפה ולארצו. שאני חושבת שהוא באמת ער לכל הדברים האלה. שם אשתדל גם לעבוד ואם באמת אצליח למלא מחיתי אשתהה שם לזמן יותר ארוך ושויקטור יהיה תחת פיקחי עד כמה שיעלה בידי הה! לו יכלתי גם להחזיק אותו על חשבוני מה טוב היה מבלי שאביו לא יבעט בנו בכל רגע באיומים שיחדל

²² יומן בלהה בנדרלי, 6.12.1926. מעניין הרכיב הערבי או הסלנג 'שויה שווה' (לאט לאט) בכתבייתה של בנדרלי.

²³ על אפליית נשים בשוק העבודה ומאבקן בארץ ישראל המנדטורית ראו: בת-שבע מרגלית שטרן, 'למלכה אין בית, למלך אין כתר? מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ-ישראל המנדטורית', יהדות זמננו, 14 (2001), עמ' 107-152; דבורה ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל אביב תשמ"ז.

²⁴ יומן בלהה בנדרלי, 6.6.1929.

לשלם לו. ושיחל לעבד היות שהוא כבר גדול... ואני אעשה כל מאשר רוחי שיוכל ללמד ולהשתלם ושיהיה אדם מושלם.

איני מדברת מהנסיעה מתוך שמחה, כי פחד ההוצאה ומי יודע אם ארויח שם מחריד אתי. כי מה אעשה בחזרתי הנה?? אם כסף לא יהיה לי ואבוא שוב להתחיל מחדש בעבודה החדשה אז יותר מעכשיו?? מי יודע? יש לי רעיון לנסות העבודה בפריז, לייפציג, מרוק. ממרוק יש יותר תקוות בעזרת הקרוב זיידה. נעשה ונצליח.²⁵

בנדרלי ציינה את הקשיים הכלכליים שהתמודדה עמם בארץ ישראל ואת חששותיה מקשיי הפרנסה בארץ החדשה. באותן שנים מרוקו הייתה יעד הגירה אידאלי מבחינת הזדמנויות כלכליות. לאחר החלת הפרוטקטורט הצרפתי ב-1912 נהנתה מרוקו מתנופה כלכלית גדולה באמצעות פיתוח משק מודרני שכלל ענפי תעשייה וחקלאות, ולהם נדרשו מנהלים, בעלי מלאכה ופועלים. קזבלנקה נהפכה למרכז החיים הכלכלי של מרוקו, ומכפר דייגים קטן, שכלל רובע מוסלמי ושכונה יהודית קטנה, הייתה לעיר נמל מודרנית שכללה רובעי מגורים חדשים ומרכז מסחרי הומה. חברות אירופיות שעסקו בפיתוחה של מרוקו פתחו את משרדיהן בקזבלנקה, ובצדן נפתחו חנויות, בתי מלאכה, מוסדות בידור ומלונות. יהודים אשכנזים מאירופה ומארץ ישראל נמשכו למרוקו בעקבות הזדמנויות אלו.²⁶ בנדרלי הגיעה לקזבלנקה, ובה פתחה סניף של חברת הביטוח גרשם, אשר ניהלה סניפים בערים שונות בעולם. גרובשטיין, לעומתה, הצטרפה לבתה, שעבדה באותם ימים כמורה בבית הספר של כי"ח במכנאס, וככל הנראה היא לא עבדה במרוקו. הזדמנות העבודה של בתה ברשת החינוך של כי"ח התאפשרה בעקבות התרחבותה של הרשת במרוקו, בזכות תקצוב ממשלת הפרוטקטורט.

²⁵ שם, 26.4.1930.

²⁶ לימים כתב שולמן כי החליט להגר מצרפת למרוקו משום שהובטח לו כי זו 'ארץ עם עתיד חדש וזהר'. ראו: שולמן (לעיל, הערה 3), עמ' 49. על התפתחותה של מרוקו בכלל וקזבלנקה בפרט בתקופת הפרוטקטורט ראו: צור, קהילה קרועה (לעיל, הערה 3), עמ' 171-178; נתן אנדרה שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, ירושלים 1975, עמ' 143-238; Doris Bensimon Donath, *L'évolution du judaïsme marocain sous le Protectorat français: 1912-1956*, Paris 1962

בני משפחה במדינת המקור ובמדינת היעד משמשים גורם נוסף המעודד או מונע הגירה. במקרה של בנדרלי בנה ששהה מחוץ לישראל ורצונה שיגדל לצדה שימשו גורם מושך להגירה (זרז, *Attract Factor*): 'אני והיות שאני דואגת לויקטור, בני, חושבת שדוקא עכשיו שבמעבר מילד לאדם בשנות 16 לחיו צריך הוא את אמו על ידו'. ואילו בעלה, ששהה בארץ ישראל, שימש גורם הודף (*Repel Factor*) בגלל יחסו העיון ומשום שמנע ממנה גט, ובזאת מיקם אותה בשולי החברה. במקרה של גרובשטיין, בתה ונכדתה שנולדה במרוקו שימשו זרז להגירתה. בנדרלי וגרובשטיין לא היו היחידות שהיגרו למרוקו בעקבות בני משפחה, ובאחד מהמכתבים ששלחה גרובשטיין לחברתה היא כתבה כי בבית הספר של כ"ח בפאס מלמדים שלושה מורים מארץ ישראל שאמותיהן היגרו בעקבותיהם למרוקו.²⁷

רשתות משפחתיות (*Kinship Networks*) משמשות גורם מכריע בהגירה, כפי שהיה בהחלטתן של שתי הנשים להגר. גרובשטיין היגרה למרוקו בעקבות בתה, ובנדרלי בחרה להגר למרוקו מתוך כלל האפשרויות שציינה ביומנה (פריז, לייפציג או מרוקו) בעקבות בן דודתה, זיידה שולמן, שהשתקע במרוקו בשנת 1913. שולמן היגר בעקבות אביו מצפת לצרפת ולאחר מכן לטנג'יר בנסיבות דומות לאלה של בנדרלי – בעיות כלכליות וקרוב משפחה שסייע לו במרוקו, פנחס בנדרלי, גיסה של בלהה.²⁸ בנדרלי וגרובשטיין היגרו בעקבות קרובי משפחה שהספיקו להתאקלם במרוקו – מבחינה תרבותית אך בעיקר כלכלית. בתה של גרובשטיין עבדה בהוראה ונישאה ליעקב למשפחת הרוש,²⁹ משפחה יהודית מקומית מהמעמד הבינוני שחלו בה תהליכי התמערבות. זיידה שולמן הצליח בעסקים ופתח בקזבלנקה בית מסחר לרהיטים ובית מלון, ובשנות הארבעים החל לסחור ביודאיקה. הרשתות המשפחתיות הן חלק מרשתות חברתיות (*Social Networks*) רחבות יותר שתומכות במהגרים טרם ההגירה בהעברת מידע על ארץ היעד ובכך מפחיתות סיכונים ועלויות. בארץ היעד הרשתות מסייעות בתמיכה חומרית ראשונית, באיתור מוסדות השכלה לילדים, בחיפוש עבודה וביצירת קשרים חברתיים חדשים.

²⁷ גרובשטיין לבנדרלי, 9.7.1944.

²⁸ שולמן (לעיל, הערה 3), עמ' 49–54.

²⁹ יעקב היה בנם של יצחק ואסתר הרוש ממראכש שלימדו בבתי הספר של כ"ח במרוקו. מלבד יעקב גם אחיו לוסיאן שימש מורה, ואח אחר, אלברט, עבד כעורך דין במרוקו. מרים מזכירה את המשפחה בשני המכתבים.

במקרה של שתי הנשים הרשתות החברתיות שהשתייכו אליהן קרובי משפחותיהן שירתו אותן גם עם הגעתן למרוקו. בנדרלי, בסיועו של שולמן, הצטרפה לרשת של מהגרים אשכנזים מאירופה ומארץ ישראל אשר התיישבו בקזבלנקה ובערים אחרות למטרות עסקים, וגם לרשת התנועה הציונית, שבה מילא בן דודתה תפקיד חשוב.³⁰ גרובשטיין בסיוע בתה הצטרפה לרשת המורים של בתי הספר של כ"ח בכלל ושל תושבי ארץ ישראל בפרט. נוסף על כך היא נכנסה לרשת של יהודי מרוקו בני המעמד הבינוני שהחלו בתהליכי התמערבות:

בשנים הראשונות הייתי זמן נוסעת לסלה. אם שמעת. המחתנים גרים שמה ובחגים הייתי מבלה שמה. [...] גם בסלה ישנה ירושלמית עוד בהיותה בחורה באה הנה וילדיה בנים ובני בנים... ומלמדת אותם שירים ודקלומים לנכדים ואני שומעת וזוכרת עוד שירים ישנים מהארץ ומכיון שחג היה שרנו ביחד והיתה קבוצה של בחורים ביחד עם מורה אחד שעד היום שולח לי מכתבים... וככה עברו עלי השנתיים הראשונות: והייתי מקבלת לפעמים עיתונים מהארץ.³¹

כך היא מתארת את הרשת המשפחתית המקומית של יהודי מרוקו בני המעמד הבינוני המתמערבים שלימדו בבתי הספר של כ"ח. בביתם של הורי חתנה פגשה גרובשטיין אישה מארץ ישראל וקבוצה של צעירים שלא ברור אם הם אנשי ארץ ישראל או ילידי מרוקו, אך אין ספק ששלטו בעברית. אותם מגעים חשפו אותה ככל הנראה לאפשרות של קבלת עיתונים בעברית מארץ ישראל. בין הרשתות התקיימו מגעים, והמפגש של גרובשטיין עם בנדרלי במרוקו נוצר באמצעות מפגש בין הרשתות: 'ואז ילדתי זאת הבת. שהיא עכשיו כלתו של הרוש מנהל בית הספר בסלה. ואחיו של חתני הוא אלבר שהוא עורך דין ושבאת אליו פעם במקרה הילדים שלי היו אצלם. וראו אותך ואמרו לי סימנים. וברור שזאת בלאה'.³² במכתבים פורסת גרובשטיין רשת חלקית של מורי כ"ח בערים: קזבלנקה, סאלה, רבאט, פאס, מכנאס וצפרו. על הסתעפותה של הרשת אפשר ללמוד מתיאור שכתבה גרובשטיין באחד המכתבים על המורה מארץ ישראל קרח מתתיהו,

³⁰ על פעילותו הציונית של שולמן במרוקו ראו: צבי יהודה, הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900–1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1981, עמ' 85 וההפניות שם; יהושע קנטורוביץ, 'שלוש אגודות במרוקו', הד המזרח, 14.7.1950, עמ' 8.

³¹ גרובשטיין לבנדרלי, 11.5.1944.

³² שם.

שלימד בפאס: 'אני שספרתי לו אודותך בקש הכתבת הוא בטח יהיה בקזה [קזבלנקה]. בחופש המורים מטיילים. יש לו חברים בכל מקום'.³³

שתי הנשים הצטרפו לרשתות חברתיות בעלות אופי תרבותי יהודי-עברי-אירופי. ירון צור בספרו קהילה קרועה אפיין את הקהילה היהודית במרוקו בתקופת הפרוטקטורט הצרפתי כחברת מגזרים. מלבד החלוקה המסורתית האופקית לשלוש שכבות מעמדיות הוא שרטט חלוקה אנכית של שלושה מגזרים האופייניים לחברה קולוניאלית – אירופי, מתמערב וילידי. מגזרים אלו ניהלו מערכות תרבותיות וכלכליות נפרדות עם נקודות מגע ביניהן. המגזר האירופי כלל פקידים ומתיישבים אירופים שהתנהלו בשפה מערבית (ספרדית בצפון מרוקו וצרפתית בכל יתר המדינה). המגזר הילידי הכיל תושבים מקומיים שהשתתפותם ברשת חייבה שליטה בתרבות ובשפה המקומית (ערבית או ברברית). המגזר המתמערב הורכב מתושבים מקומיים שאימצו את התרבות המערבית והפכו אותה לתרבותם הגבוהה.³⁴ בנדרלי השתייכה לרשת האירופית באמצעות מעמדה המשפטי, קשריה עם שולמן, מקצועה ושליטתה בשפה הצרפתית. גרובשטיין, בדומה לבנדרלי, שלטה בצרפתית והשתייכה גם היא לרשת האירופית של מורי כ"ח במרוקו, אך רשת זו נשקה גם לרשתות מתמערבים – ילידי מרוקו שלמדו בכ"ח ולאחר הכשרה בצרפת שימשו מורים ומנהלים בבתי הספר במרוקו. השליטה המלאה של שתי הנשים בעברית אפשרה להן גם למצוא את מקומן ברשתות ילדיות של תלמידי חכמים ומשכילים ששלטו בשפה העברית, ולהפיץ בהן את התרבות העברית הלאומית. הרשתות החברתיות שימשו גורם מסייע ותומך לנשים בפעילותן העברית, ואילו יציאה מהרשתות שיתקה את פעילותן של גרובשטיין, ועל כך להלן.

פעילות עברית במרוקו

לאחר שהתמקמה בנדרלי בקזבלנקה וביססה את סוכנות הביטוח שפתחה, החלה בהשפעת בן דודה ומהגרים יהודים אשכנזים אחרים להשתתף בפעילות תרבותית וציבורית באגודות יהודיות בעיר, ובהן עולם קטן (ארגון-גג של הקהילה האשכנזית בקזבלנקה), התנועה הציונית המקומית, קרן קימת לישראל, ויצו ומאוחר יותר הג'וינט. נוסף על כך, היא השתתפה בוועדות המנהלות של האגודות

³³ גרובשטיין לבנדרלי, 9.7.1944. ההדגשה שלי.

³⁴ צור, קהילה קרועה (לעיל, הערה 3), עמ' 178-186.

להפצת השפה העברית, בתחילה במגן דוד, ובראשית שנות הארבעים באגודות נוספות שהוקמו בעיר, בהן **חובבי השפה**. בשונה מהנרטיב הציוני הקלאסי על הגעתם של שליחים מארץ ישראל לארצות הגולה ולארצות האסלאם בפרט וגילויה של אדמת בור, הגיעה בנדלר לקהילה עם פעילות עברית לאומית ענפה, אשר החלה עוד בשנת 1919, כשהוקמה אגודת מגן דוד. לאגודה קדמה פעילות של בודדים ושל קבוצות משכילים שהושפעו מתנועת ההשכלה באירופה והחלו לטפח מודעות לשפה וליצירה העברית מאז הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה.³⁵ עם זאת, בנדלר בהצטרפותה הכניסה רוח רעננה ורעיונות חדשים לעולם התרבות העברי המקומי בהיותה אישה ארץ-ישראלית יחידה בתוך קבוצה של גברים מקומיים.

בנדלר בהיותה אישה עודדה את בנות הקהילה להצטרף לפעילות העברית כמשתתפות ומארגנות. מיעוט קטן בלבד של נשים השתתף בפעילות העברית במרוקו, וזאת משום שבחברה מסורתית שכזו לא זכו הבנות לחינוך פורמלי – מנימוקים כלכליים וכחלק ממסורת יהודית ארוכת שנים שרעיונה נטוע במאמר חז"ל: 'כל המלמד בתו תורה כאילו למדה תפילות' (סוטה ג, ד). עם תחילת פעולתה של רשת בתי הספר של כ"ח במרוקו החלו הבנות בתהליכי מודרניזציה בצרפתית, בעוד העברית נדחקה לקרן זוית. לעומת זאת הבנים למדו ב'חדר' (במרוקו 'צלא'), וכמה מהם המשיכו ללמוד בישיבה וכך רכשו בסיס ב'לשון הקודש', ששימשה אותם בעת שהחלה הפעילות העברית המודרנית. הם גם המשיכו ללמוד עברית ולימחי קודש בבתי הספר של כ"ח או במסגרות לימודים חלופיות אחר הצהריים.³⁶ נשים השתתפו באופן עקיף בלבד בפעילות עברית

³⁵ בימים אלו אני עמל על מחקר על התרבות העברית במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים. למחקר על תנועת ההשכלה העברית במרוקו ראו: יוסף שטרית, 'מודעות חדשה לאנומליות וללשון: ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט', מקדם ומים, ב (תשמ"ו), עמ' 129–168.

³⁶ השוו לידיעותיהן בעברית של הנשים בארץ ישראל בראשית המאה העשרים. על כך ראו אהרן בר אדון, "'האמהות המייסדות' ומנת חלקן בתחייה העברית בהתהוותה (1882–1914)", לשון ועברית, 3 (תש"ן), עמ' 10–11. נשים עבדו במרוקו כמחנכות ומנהלות בבית הספר של כ"ח. ראו: אליעזר בשן, נשות חיל יהודיות במרוקו, תל אביב 2003, עמ' 99–108. להבדל המגדרי בין חינוך בנים לבנות במרוקו ראו: Michael M. Laskier, *The Alliance Israelite universelle and the Jewish communities of Morocco, 1862–1962*, Albany 1983; מיכאל לסקר, 'החינוך היהודי במרוקו', פעמים, 9 (תשמ"א), עמ' 78–99; דוד ביטון, 'לעשות המודרניסם בטהרה עם הדת': תגובתם ההלכתית של חכמי יהדות מרוקו לאתגרי

במסגרת רשת בתי הספר **אם הבנים**, שפעלה בערים אחדות במרוקו בראשית המאה העשרים והעניקה לילדים חינוך דתי בעל אופי מסורתי בשילוב רפורמות מסוימות ('חדר מתוקן'). רשת זו נוהלה על ידי נשות הקהילות – הן גייסו כספים להקמת בתי הספר ותחזוקם בשגרה. פעילות הנשים כללה היבטים מנהליים בלבד והן לא השתתפו בפעילות החינוכית העברית.³⁷ 'קשה ביחוד הוא מצב הבנות, כי אינן מתקבלות להחדרים ולבתי הספר של ה"אליאנס". רק "מגן דוד" היא החברה הילידה הדואגת להן', כתבה בנדרלי בכתב העת **עם וספר**. לפיכך ארגנה בנדרלי פעילות עברית ייחודית לנערות ונשים, שכללה לימוד עברית בעברית, שירה ותאטרון.³⁸ אשר (פרוספר) חסין, יושב ראש אגודת **חובבי השפה** בקזבלנקה ולימים חבר כנסת בסייעת מפא"י, ספד לה לאחר מותה: 'הנוער היהודי וביחוד הבנות והנשים יבכוה כל הימים, כי הודות לה ולדבריה נגשו אף הן לעבודה עברית לאומית'.³⁹

בנדרלי לא הסתפקה בפעילות מקומית בקזבלנקה ושמה מטרה להרחיב ולקשת את הפעילות העברית הלאומית בכל מרוקו. היא יצאה עם קבוצת צעירים שגיבשה למסעות תעמולה בערים. על המפגש עם הקהילה היהודית במראכש כתבה: 'איזה עונג רוחני היה לי... נמלאתי בסביבה שלא רק מביטים עלי כעל פלא המדברת עברית אלא שהבינו את דברי שנשאתי לפנייהם'.⁴⁰ היא עודדה את הצעירים לצאת בגפם כדי להפיץ את הבשורה, 'ובכל פעם שחבר המועדון שלנו מבקר בעיר אחרת משתדל הוא לקבץ את נדחי העברים שם ולהזמיןם שיסדרו גם אצלם מועדון, וכך מתפשטת תרבותנו ושפתנו בין כל הקהילות וקמות הן

הזמן בתקופת הפרוטקטוראט הצרפתי 1912–1956, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ו, עמ' 40–48.

³⁷ על **אם הבנים** ראו: אליעזר בשן, 'חברת "אם הבנים" במרוקו', טובה כהן ושאל רגב (עורכים), **אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח**, רמת גן 2005, עמ' 129–139.

³⁸ בלהה בנדרלי, 'החינוך העברי בקזבלנקה', **עם וספר** (אב ת"ש), עמ' 46. נוסף לפעילות העברית גייסה בנדרלי נשים בקזבלנקה שסייעו בתעמולה ובגיוס כספים לקרן קימת לישראל: 'Les travaux et la clôture de la 2e Conférence Régionale des Collaborateurs du K.K.L, du K.H. et du "Chekel"', *L'Avenir Illustré*, 28.2.1937, p. 5. ראו לציון כי בגיוס הנשים לאיסוף כספים קדמה לבנדרלי השליחה הציונית פאני וייל. על מפעלה והקשיים שהתמודדה עמם בגיוס נשים לפעילות ציבורית ראו: דוד כהן, 'האישה בפעילות הציונית בצפון אפריקה 1925–1939', **שורשים במזרח**, ד (1998), עמ' 201–207.

³⁹ פרוספר אשר חסין, 'בלהה בנדרלי ז"ל', **עם וספר** (אלול תש"ה), עמ' 13.

⁴⁰ בנדרלי לרוזנפלד, 14.2.1944, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A230/140a.

לתחיה'.⁴¹ בנדרלי כיוונה בדבריה לתחייה עברית לאומית בקהל יעד חדש, ולא לשימוש בעברית כ'לשון קודש', אשר מעולם לא פסק במרוקו באליטות רבניות ואצל תלמידי חכמים. באמצעות קשרים אישיים היא למדה כי בבתי ספר רבים של כ"ח במרוקו לימדו צרפתית מורים ומורות מארץ ישראל (כמו בתה של גרובשטיין). היא ניהלה עמם קשרי מכתבים ודרשה מהם לחזור לשפתם המקורית, שפתה של ארץ ישראל, וללמד את הילדים עברית בסיומו של יום הלימודים הפורמלי, להקים מועדוני ערב ולקיים פעילויות 'עונג שבת'.

ניסיונה של בנדרלי בפעילות ציבורית ותרבותית בארץ ישראל סייע לה בהטמעה של שיטות לימוד ותוכני תרבות עברית ארץ-ישראלית במרוקו, וכפי שכתבה באחד ממכתביה 'אוורא דארא דישראל לא רק מחכימה אלא גם מפעילה!'.⁴² היא הכשירה מורים מקומיים ללימוד עברית בעברית (בשונה מדרך הלימוד במרוקו, שבה למדו עברית בתרגום), כפי שלמדה היא עצמה ממוריה במטולה. בחגים חנוכה, פורים וט"ו בשבט ארגנה אירועים הדומים לחגיגות בארץ ישראל. כך למשל תיארה את חגיגות ט"ו בשבט בשנת 1944:

היום יום ראשון למען לסמל את חג האילנות שחל השבוע יצאו צעירנו לגנים נטעו עצים לשם אחדות המחשבה ולמעשה עם ילדנו בארצנו. בדברי להם תיארתי את חג האילנות בארץ [...] במשך יום זה שכחנו תבל ומלואה והרגשנו עצמנו כבאחת מפנות ארצנו.⁴³

בפעילות העברית שקיימה בנדרלי היא הדגישה היבטים של תחייה לאומית. באירועים אלו ובאחרים הופיעו מקהלות וקבוצות תאטרון ששרו והציגו יצירות ארץ-ישראליות בעברית. באחד מדיווחיה שפורסמו בכתב העת עם וספר תיארה אזכרה שקיימה לזכרם של הרצל וביאליק:

סדרנו בפעם הראשונה במרוקו הזכרה למנהיגנו הגדול ד"ר תיאודור הרצל ולמשוררנו ח.ג. ביאליק ז"ל. [...] אני דיברתי עברית על ביאליק ז"ל ועל פעולות הברית העברית. [...] מר אזולאי דיבר עברית על ד"ר הרצל

⁴¹ שם.

⁴² בנדרלי להנהלת ההסתדרות הציונית, 4.5.1944, אצ"מ, SS/794.

⁴³ בנדרלי לרוזנפלד (לעיל, הערה 40).

ז"ל ועבודתו הציונית; מורה מג"ד [=מגן דוד] הרצה על ביאליק המשורר, הגב' בסון צעירה אורחת מהקהיר של מצרים נתנה סקירה כללית על ד"ר הרצל בצרפתית.⁴⁴

בנדרלי לא הסתפקה בייבוא תרבות עברית ארץ-ישראלית אלא נעזרה בקשריה עם גורמים בארץ כדי לטפח את התרבות העברית המקומית. לשם כך היא ניהלה קשרים הדוקים עם ברית עברית עולמית, הסוכנות היהודית, הסתדרות המורים בישראל, בית הספרים הלאומי בירושלים, הוצאות ספרים והוצאות עיתונים, וקיבלה מהם חומרים, לעתים בתרומה ולרוב בתשלום, ואותם חילקה לאגודות ולשוחרי העברית. הקהילה היהודית נהגה לכנותה 'הרדיו מארץ ישראל' משום שבאמצעותה נחשפו לתרבות העברית הארץ-ישראלית ולקורות ביישוב היהודי. 'נותנים' אנו הידיעות המגיעות אלינו מהעיתונות האמריקנית והאנגלית על התנועה הלאומית והעברית בעולם. כמו כן, הנעשה בגיהנום של היטלר מעניינות את השומעים' כתבה בנדרלי לארץ ישראל בתקופת המלחמה, ודיווחה כיצד המשיכה לעדכן בחדשות את הקהילה.

גרובשטיין קיימה פעילות מצומצמת בלבד בעיר צפרו לנוכח הקשיים שנתקלה בהם.⁴⁵ היא לימדה עברית מדוברת ושירים בבית הספר אם הבנים בצפרו במטרה ש'הילדים שיפתחו פיהם שידברו. זו שפה מתה. העברית. זו שפת התורה. אך ורק'.⁴⁶ ילדים ומבוגרים כינו אותה 'הפייטנית' כשנחשפו לראשונה לאישה ששרה בעברית, בניגוד לנהוג במרוקו, שבה שרו נשים בערבית-יהודית ולפני נשים בלבד. היא הוזמנה לפעילות 'עונג שבת' ובה התבקשה 'לתאר להם את מטולה הטבע כמה עשיר שם הלבנון והחרמון שלרגליו ואיך נבנתה מטולה והקבוצה תל חי שעל ידה וטרומפלדור והשיר שלו'.⁴⁷ נוסף לאלה היא ארגנה הצגות חנוכה ופורים בפאס ובצפרו. במכתב השני שכתבה לבנדרלי ציינה: 'מגמתי אל הבחורות. אני

⁴⁴ 'כותבים אלינו: גב' ב. בנדרלי – קזבלנקה, עם וספר (טבת תרצ"ט), עמ' 35.

⁴⁵ למפעליה של בנדרלי תיעוד רב בארכיון ברית עברית עולמית שבארכיון הציוני, בכתב העת עם וספר, שיצא לאור על ידי ברית עברית עולמית, ובארכיון האישי של הפעיל העברי במרוקו יחיאל בוסקילה. לעומת זאת לא נמצא תיעוד לפעולותיה של גרובשטיין בארכיונים בישראל או בכתבים של רבני צפרו שהשתתפו בפעילות העברית בעיירה וכתבו עליה.

⁴⁶ גרובשטיין לבנדרלי, 11.5.1944. וגם 9.7.1944.

⁴⁷ גרובשטיין לבנדרלי, 11.5.1944.

אתחיל עמהם לתת להם שיחות ושירה למען יתחילו לדבר עברית ושירים.⁴⁸ ייתכן שהרעיון לפעולה בקרב נשים יצא לפועל, אך אין ברשותי מקורות נוספים שעשויים לשפוך אור על המשך פעילותה.

פעילותן התרבותית של בנדרלי וגרובשטיין, למרות ההיקפים השונים, בולטת בנוף המקומי לנוכח נפקדותן של נשים במרוקו מהפעילות העברית. הצלחתן נבעה בין היתר מהתשתית העברית שספגו בילדותן במטולה. שתיהן למדו בבית הספר שחינכו בו ובהמשך פיקחו עליו שניים מבכירי המורים לעברית של אותם ימים, ד"ר יצחק אפשטיין וחיים וילקומיץ. לאחר עזיבתו של הראשון לראש פינה הצטרף לבית הספר המורה אריה קורנפלד. 'מוריה אלה נטעו בלבה [של בנדרלי] אהבה בלי מצרים לשפה העברית, למולדת ולעם ישראל והשפעתם גדלה עליה כל חייה ולעיתים לא רחוקות היתה מזכירה את שמם בהערצה גדולה ובחיבה רבה והיתה מספרת על מסירותם להוראה ואהבתם לתלמידים', כתב יחיאל בוסקילה, מנהל המועדון העברי של אגודת מגן דוד לאחר מותה של בנדרלי.⁴⁹ המורים בגליל הקנו חינוך לאומי עברי וחינוך כפרי-חקלאי, מתוך שימוש במתודות מהחינוך החדש שהתגבש באותה תקופה באירופה. תכנית הלימודים כללה לימוד חווייתי, ובמסגרתו הוקמו מקהלות, חבורות תאטרון ובית עם שפעל בבית הכנסת. החינוך העברי-לאומי בבתי הספר בגליל נלמד מתוך איזון של רכיבי החינוך הדתי-מסורתי, שכלל סיפורי מקרא, תפילות, ברכות והלכות.⁵⁰ נוסף לחינוך בבית הספר למדה בנדרלי עם אמה, שרה הלר (בתו של הרב שמואל הלר), פרקי תלמוד ומשנה על בסיס יום-יומי. החינוך שקיבלו בנדרלי וגרובשטיין בבית הספר ובביתן סייע להן ביצירת מכנה משותף עם שוחרי השפה במרוקו, שנטו לתרבות העברית החדשה מבלי לוותר על העולם התורני.

⁴⁸ גרובשטיין לבנדרלי, 9.7.1944.

⁴⁹ בוסקילה, בנדרלי (לעיל, הערה 4). שמשון בנדרלי, בעלה של בלהה, כתב יומן קצר בצרפתית בחודשי ההיכרות ביניהם. לאחר שפגש אותה כתב ביומנו ב-15 במאי 1905: 'היא קיבלה במטולה את החינוך הטוב ביותר בישראל. היא מדבר עברית נפלאה'. ראו: יומן שמואל בנדרלי, בלהה בנדרלי, אוסף פרטי.

⁵⁰ יובל דרור, "בית-הספר הכפרי" במושבות הגליל העליון בראשית המאה, מרדכי נאור (עורך), אצבע הגליל, 1900-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עידן, 16), ירושלים תשנ"ב, עמ' 56-68.

נוסף לחינוך היסודי של בנדרלי וגרובשטיין בבית הספר הן רכשו ניסיון בהוראת עברית ובפעילות ציבורית. בתקופת העלייה הראשונה החלו נשים להשתלב בתפקידי הוראה – מורות, גננות ואף מנהלות – כחלק ממפעל התחייה. באוגוסט 1903 התקבלו המחנכות כחברות שוות זכויות בהסתדרות המורים. המורות מילאו תפקיד מרכזי בהפיכת השפה העברית לשפת דיבור בקרב ילדים קטנים (שהוריהם לרוב לא שלטו בה) ובעיצובם העברי-לאומי. לא ידוע אם בנדרלי וגרובשטיין הוכשרו רשמית להוראה, אך ידוע שבראשית המאה העשרים מורות וגננות לימדו בלא הסמכה.⁵¹ בנדרלי שימשה מורה במטולה, ובשנות השלושים השתתפה בפעילות תרבותית בחיפה. גרובשטיין עבדה כגננת בגן ילדים עברי שהוקם בבירות, הייתה חברה בוועד החינוך וארגנה שיעורי ערב למבוגרים באגודת מכבי בעיר.

מלבד ההון התרבותי שרכשו שתי הנשים טרם הגירתן למרוקו עמד לזכותן הון סימבולי. הן נתפסו בקהילה היהודית במרוקו כמעין שליחות דרבנן וזכו ליוקרה בשל היותן נציגות חיות של היישוב היהודי בארץ ישראל. עלה בידן לתאר לחברי הקהילה את מראות ארץ ישראל מעבר לפיטי הכיסופים שנכתבו במשך מאות שנים, לספר על היישוב העברי המתחדש בארץ ולספק מידע, ספרות ותמונות שהביאו אתן או שנשלחו אליהן. צפת, עיר הולדתן ומקום המגורים של כמה מבני משפחתן, העלתה את קרנן משום שסימלה בעבור רבים מיהודי מרוקו את ספר הזהר, הפופולרי בקהילות המקומיות, בהיותה מקום קבורתו של התנא הנערץ רבי שמעון בר יוחאי.⁵² בקהילה היהודית במרוקו, כמו בקהילות יהודיות אחרות בעולם, הוענקה חשיבות רבה ליוחסין, ושושלות היוחסין של בנדרלי מצד אביה ואמה סייעו לה במפגשיה עם רבנים ותלמידי חכמים: 'משפחה רמה ומיוחסת בישראל. משה הורוויץ, אביה, למדן וחובב השכלה, הוא נצר מצאצאי הרב הקדוש רבי שניאור זלמן מלאדי מיסד כתת חב"ד. ושרה, אמה, היא נכדת רבי שמואל

⁵¹ על מצב המורות והגננות במושבות בגליל ראו: יאיר זלטנרייך, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1882–1939, ירושלים 2014, עמ' 245–254. על תפקידן המרכזי של הנשים בחינוך בארץ ישראל ראו: מרגלית שילה, אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל אביב 2007, עמ' 45–52.

⁵² יחסם של יהודי מרוקו לצפת דורש מחקר מקיף. להדים למקומם של צפת ורבי שמעון בר יוחאי בקרב יהודי מרוקו ראו: יורם בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה 2005; יחיאל בוסקילה, תולדות רמב"ה ורשב"י, קזבלנקה תש"ד.

העליר מחבר הספר "כבוד מלכים" וחוסר מגזע הגאון הידוע ר' יום טוב ליפמאן בעל "תוספת יום טוב", תיארה יחיאל בוסקילה לאחר מותה.⁵³

היקף מפעלן של בנדרלי וגרובשטיין הוא תוצר ישיר של גודל הקהילה שקיימו בה את פעילותן. בנדרלי פעלה בקהילה היהודית בקזבלנקה, המטרופולין הגדול ביותר במרוקו במאה העשרים (במפקד מ-1947 מנתה הקהילה היהודית בה 65,750 נפש). לעומתה גרובשטיין פעלה בעיירה קטנה, שבה 5,757 נפש. גודל הקהילה השפיע על פוטנציאל הפעילות, וגרובשטיין כתבה על כך לחברתה: 'נדמה לי אם היה פה בספרו כר של עבודה והכל עושה פרי ולהתמסר לטובת הצבור הייתי שבה לימים העלומים. וזה היה נותן לי ספוק נפש וגם עדנה'.⁵⁴

גם אופי הקהילות השפיע על צביון פעילותן התרבותית של הנשים – לעומת הקהילה ההטרוגנית בקזבלנקה, שכללה קבוצות שחלו בהן תהליכי מודרניזציה ברמות שונות, הקהילה בצפרו נותרה חברה מסורתית. לקזבלנקה היגרו יהודים מכל רחבי מרוקו, ובכלל זה משפחות מצפון מרוקו שחלו אצלן תהליכי מודרניזציה מוקדמים, בצד משפחות שהיגרו מערי הפנים שאצלן חלו תהליכי מודרניזציה חלקיים, ומשפחות מאזורים כפריים שנחשפו למודרנה לראשונה בהגיען לעיר. נוסף להגירה המקומית היגרו אליה יהודים בעלי אזרחות אירופית מאלג'יריה ויהודים אשכנזים מאירופה ומארץ ישראל. חברת המהגרים היהודית בקזבלנקה בלטה ברב-גוניתה וכללה בין היתר אוכלוסייה בעלת השקפת עולם ליברלית יחסית שאפשרה לנשים להשתתף בפעילות הציבורית והתרבותית בעיר.⁵⁵ אוכלוסייה זו לא נדרשה להתעמת עם הנהגה מסורתית בעלת סמכות בלתי מעוררת, משום שבתהליכי ההגירה איבדו ההנהגות בקהילות המקור את

⁵³ בוסקילה, בנדרלי (לעיל, הערה 4).

⁵⁴ גרובשטיין לבנדרלי, 11.5.1944.

⁵⁵ עוד אישה הבולטת בפעילותה הציבורית בקזבלנקה היא הלן קאזס-בן-עטר, ילידת טנג'יר, האישה הראשונה שהייתה עורכת דין במרוקו. קאזס-בן-עטר פעלה בתחומי חינוך ושימשה נשיאת ויצו במרוקו. בתקופת מלחמת העולם השנייה הקימה את הוועד לסיוע לפליטים יהודים שמצאו מקלט במרוקו, ובסיום המלחמה שימשה שנים אחדות נציגת הג'וינט בצפון אפריקה. בנדרלי וקאזס-בן-עטר היו חברות קרובות. ראו: שלום בר-אשר, 'פליטים יהודים מאירופה הנאצית בצפון אפריקה: תעודה מארכיון קאזס-בן-עטר', פעמים, 114-115 (תשס"ח), עמ' 257-262; בשן, נשות חיל (לעיל, הערה 36), עמ' 122-124.

סמכותן ונוצרו הנהגות חלופיות.⁵⁶ לעומת זאת בצפרו הנהגה המסורתית המשיכה להוביל את הקהילה ושמרה על אופייה הדתי עד הגירתה לישראל ולצדפת בשנות החמישים והשישים. הרב דוד עובדיה, רבה האחרון של העיירה, כתב בחיבורו על הקהילה כי 'עם כל התמורות בדרכי החיים הנ"ל [=מעבר לתרבות מערבית חומרית], שמרה הקהילה בדרך כלל על אמונתה היהודית התמימה ועל צבינה הדתי והיהודי כל ימי קיומה'.⁵⁷ לפי עדותו של הרב, האליטה הרבנית סתמה 'כל פרצה בחומת הדת' שנוצרה כתוצאה ממפגשם של צעירים עם התרבות המודרנית בבתי הספר של כ"ח, על ידי מתן דרשות, דברי מוסר בבתי הכנסת והתקנת תקנות לפי צרכי השעה.

גרובשטיין הצליחה לפעול בקהילה היהודית בצפרו, אך פעילותה הוגבלה בהיקפה, ואופי פעילותה נע בין תרבות עברית מסורתית-דתית לתרבות עברית מודרנית, משום שזו האחרונה, כפי שהתפתחה בקזבלנקה מראשית המאה העשרים, לבלבה בצפרו רק במחצית השנייה של שנות הארבעים. אנקדוטה חשובה מדגישה את הצביון השמרני והיחס המפלה שהיו מנת חלקה של גרובשטיין מהנהגת הקהילה בצפרו. בתקופת מלחמת העולם השנייה הוגלה לעיירה אסיר אנגלי בעל ידע בסיסי בלבד בעברית, והוא זכה במשרת המורה בבית הספר אם הבנים למרות יתרונה הברור של גרובשטיין עליו בידיעת השפה ובניסיונה בהוראה:

אחד מהאסירים האנגלים שהגלו אותם הנה. מקזה [=קזבלנקה] הם. בחור טוב אבל אינו מדבר בשטף ולא בדקדוק. אפשר שכן יודע. אלא חסר היה הנסיון הדרוש. לזה הבחור הוא ראש הועד נותן לו אפילו השעורי ערב לבחורות שאני הרבה יותר מכשרה וראויה ונסיון רב לי בזה בבירות אני שפתחתי השעורי ערב במכבי ולקחתי חלק גדול בכל...

⁵⁶ על האליטות החדשות שנוצרו בקזבלנקה ראו: ירון צור, 'ראשיתו של הארגון הקהילתי בקזבלנקה', ישראל ברטל (עורך), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ג: העת החדשה, ירושלים תשס"ד, עמ' 165-189; ירון צור והגר הלל, יהודי קזבלנקה: עיונים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית, תל אביב תשנ"ו.

⁵⁷ עובדיה (לעיל, הערה 2), עמ' 179. הקהילה היהודית בצפרו הוגדרה על ידי כל חוקרי מרוקו קהילה יהודית דתית ושמרנית שנאבקה בתהליכי החילון. ראו: חיים זאב הירשברג, מארץ מבוא השמש: עם יהודי אפריקה הצפונית בארצותיהם, ירושלים תשי"ז, עמ' 96-97; סטילמן (לעיל, הערה 2), עמ' 259; צור, קהילה קרועה (לעיל, הערה 3), עמ' 55. הקהילה בצפרו היא דוגמה לקהילה שמרנית, בדומה לקהילות אחרות בפנים מרוקו ולעומת הקהילות בערי החוף. ראו: ביטון (לעיל, הערה 36), עמ' 19.

בעינינו ועד החינוך ועוד... עדי שלחו לנו לבירות שני גננות ושתים אנחנו ועוד אחת. וההורים וכלם הכירו אותי ביותר וסמכו עלי.⁵⁸

גרובשטיין מביעה תרעומת על כך שהוראת הנערות ניתנה למורה הבריטי ולא לה. אולם יש לזכור כי בתקופה הנדונה ילדות ונשים במרוקו למדו עברית ולימודי דת מפי גברים בלבד, מרביתם תלמידי חכמים. התרעומת על העדפת המורה הבריטי על פניה מעידה אם כן על פערים תרבותיים בין ערכיה של חברה מסורתית, המעניקה עדיפות למורים גברים, לבין ערכיה של אישה שכבר חלו בה תהליכי מודרניזציה בארץ ישראל, שבה מילאו נשים תפקיד מרכזי בחינוך העברי.

הרשתות החברתיות שהשתייכו אליהן הנשים השפיעו גם הן על פעילותן העברית. בנדרלי הצטרפה לפעילות בקזבלנקה בזכות חיבורה לרשתות של אירופים שלקחו חלק בתרבות העברית המקומית, ובהם זיידה שולמן, סולומן כגן ויונתן טורש, והם צירפו אותה לפעילותם. עיקר הנשים שהשתתפו בפעילות ציבורית וחינוכית במרוקו השתייכו למגזר האירופי או המתמערב ופעלו בתוך רשתות חברתיות שאפשרו להן להצטרף. פעילותן החינוכית התרכזת בחינוך כללי (צרפתי) ולא יהודי מסורתי, בעיקר בבתי ספר ובכיתות של בנות.⁵⁹ על כן בנדרלי, בעת שהחלה לפעול במגזר הילידי, נעזרה בגורמים מתווכים מתוך מגזר זה ומהמגזר המתמערב. הצטרפותה לאגודת מגן דוד התקבלה בברכה בקרב המשכילים המקומיים לאחר שקיבלה את ברכתו של ראש בית הדין בקזבלנקה, הרב יוסף הלוי, שהיגר למרוקו מארץ ישראל והכיר את ייחוסה המשפחתי. נוסף עליהם עמדו לצדה מורים צעירים לעברית בני המקום מהמגזר הילידי, ובהם פרוספר (אשר) חסין, יחיאל בוסקילה ויוסף אדרעי. הם סייעו בידה, ליוו את פעילותה בקזבלנקה ומחוצה לה ושימשו לפי צורך מתווכים בינה לבין פעילים עבריים שמרנים מהמגזר הילידי. לעומתה גרובשטיין התגוררה בגפה בצפרו, לאחר שבתה עברה לרבאט, וכך ניתקה את עצמה מהרשתות המשפחתיות שלה. במכתביה ציינה את ביקוריה התכופים בפאס, שבה התגוררו אנשי ארץ ישראל והיה בהם לפוגג את בדידותה בצפרו:

⁵⁸ גרובשטיין לבנדרלי, 9.7.1944. ההדגשה שלי.

⁵⁹ נשים במרוקו פעלו בתוך רשתות של נשים בלבד, ששימשו מקור תמיכה וסייעו בהצלחה בתוך אותן רשתות. נושא רשתות הנשים במרוקו דורש מחקר נוסף. לתופעה דומה של רשתות נשים בישראל ראו: פנינה מורג-טלמון, 'רשתות נשים: ראייה חדשה של מחקרי קליטה שנעשו בישראל בראשית שנות החמישים', העבריות החדשות (לעיל, הערה 11), עמ' 131-143.

אדון קרח ירושלמי [...] הרבה פעמים מזמין אותי לחג עמהם ומקבלים אותי כמו אחת ממשפחתם ואני מרגישה טוב בקרבם. [...] הוא מורה בבית ספר הצרפתי וגם גיסתו עובדת ואשתו וגם היא מורה בפז ישנם שלש נשים שבאו אל ילדיהם. ומתפלאות הן איך אני יכלה כך להתקיים פה לבדי.⁶⁰

נוסף לניתוקה של גרובשטיין מהרשתות החברתיות, היא התגוררה, בדומה למרבית המהגרים היהודים מאירופה ומארץ ישראל בתקופת הפרוטקטורט, ברובע הצרפתי המודרני והמרווח ולא בשכונת היהודים הצפופה (המלאח), שבה שכנו כמעט כל יהודי צפרו.⁶¹ בכך נכשלה אפשרות הצטרפותה לרשתות הילידיות, שהתרכזו בשכונה היהודית. לגרובשטיין חסרו גם גורמים מתוכים, ועל כן היא התקשתה להשתלב ברשתות המקומיות, שמלכתחילה שמרו מרחק מהרשתות האירופיות, ובתוכם מורי כ"ח, בשל החשש מהשפעות זרות על הילדים.⁶² בשני המכתבים תיארה עימות בינה לבין הרב בן-הרוש שמואל ראש ישיבת אם הבנים:

הוא ירא ממני שאני מרגלת ובקשתי להפילו... ואני התחלתי להרגיש... האיש הזה מזויף ותוכו לא כָּבֵרוּ הוא. מזמין אותי לביתו ובבית הספר שם לי מכשולים. [...] איש זה שהיה כעצם בגרוני חדלתי לדבר עמו והוא

⁶⁰ גרובשטיין לבנדרלי, 9.7.1944.

⁶¹ על מקום המגורים של המגזר האירופי במרוקו בתקופת הפרוטקטורט ראו: צור והלל (לעיל, הערה 56). גרובשטיין תיארה במכתב שכתבה לבנדרלי את ביתה בצפרו כך: 'מסביב ביתי והבית הוא כמו ארמון ברכה של מים. וגן גדול מלא כל מיני פרחים אז מצאתי ספוק בזה. נדמה לי שאני בגן עדן אני היחידה בעולם. לא הכרתי עוד אנשים ולא ידעתי מה הם. והייתי בעולם הדמיון'. לעומת זאת שכונת היהודים תוארה על ידי רבי דוד עובדיה כך: 'גדולה היתה הצפיפות ב"מלאח", ואף כי סופחו למלאח כמה מגרשים שבקרבנו כגון "אלערסא דלמלאח" ועוד, לא סיפקו הללו את הדרישות, ונאלצו לבנות לגובה. [...] לגויים היתה חלקת אדמה גדולה בסמוך לבית, בה נטעו עצי פרי וירקות. מה שאין כן אצל היהודים. [...] בכל חדר גרה משפחה אחת. ויש בתים שהכילו למעלה מ-20 משפחות'. עובדיה (לעיל, הערה 2), עמ' 117. על הצפיפות במלאח של צפרו ראו: צור, קהילה קרועה (לעיל, הערה 3), עמ' 115.

⁶² למתיחות בין מורי כ"ח למורים בבית הספר אם הבנים בצפרו ראו: עובדיה (לעיל, הערה 2), עמ' 219.

זה הראש שמו, אינו חודל הולך בדרכו הלא עדי אמרתי לו בגלוי מה שבלבי ואז חדלתי ללכת לבית הספר.⁶³

ממכתביה של גרובשטיין אי-אפשר ללמוד בוודאות על הגורמים לעימות בינה לבין הרב מלבד חששו שהיא מרגלת ומנסה להכשילו בתפקידו.⁶⁴ נראה שהרב בן-הרוש, משכיל עברי מן המגזר הילידי, התקשה לקבל את נוכחותה של גרובשטיין בבית הספר לבנים, שהרי עד להגעתה קָלל סגל המורים גברים בלבד. ייתכן שחש מאוים מחדירתה של אישה לתחום שנתפס גברי. פעילותן הציבורית של נשים בתחום החינוך בצפרו התרכזה בניהול רשת אם הבנים, אך נשים לא שימשו מורות ולא היו פעילותות בתפקידים תרבותיים חינוכיים. בעת שהוקם בית הספר הדתי לבנות בית יעקב בעיירה לימדו בו תלמידי חכמים עברית ולימודי קודש, ואילו המורות עסקו בטיפול בילדים ובלימוד מקצועות נשיים מסורתיים של מלאכת המחט. דוד כהן חקר את חלקן של נשים בפעילות הציונית בצפון אפריקה והצביע על חששם של הגברים במרוקו מפני חדירתן לתחום. נראה כי מסקנותיו אלו נכונות אולי אף יותר לפעילות נשים בשדה התרבות העברית:

לא היה מדובר כאן רק במסורת יהודית טהורה (הרבנים לא ראו בעין יפה את השתתפות הנשים בפגישות עבודה בהן שלט המין הגברי), אלא יותר בחשש מוסווה לראות את הנשים, שלא עסקו עד כה אלא בפעילויות צדקה שייחסו להן חשיבות פחותה, מקדישות עצמן למטרות

⁶³ גרובשטיין לבנדרלי, 9.7.1944.

⁶⁴ בן-הרוש נולד בצפרו בראשית המאה העשרים והתחנך במוסדות חינוך מסורתיים. הוא מילא תפקיד מרכזי בפעילות ציבורית, היה מיוזמי חברת ביקור חולים, ייסד חברות לימוד לגברים ועמד בראש אם הבנים. עליו ראו: אליהו בן-הרוש, שורשים: תולדות משפחת בן-הרוש, כפר חב"ד 1987, עמ' 73-112; ירון צור, 'הקריירה הקצרה של פרוספר כהן: מ"מגזר" קולוניאלי ל"מעמד" בישראל הצעירה, 1948-1949', זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, ירושלים 2014, עמ' 383, 409-411. על יחסו של הרב לנשים אולי אפשר ללמוד משיר שכתב על עליית משפחתו לישראל: 'אשתי התנגדה לעליה / בטענה צודקת וגלויה, בקשה אותי תן לי לנוח למרגועי / כי הנני בהריון בחודש התשיעי, לכן נחכה אחרי הלידה / ואז אמאס כל כלי חמדה, רצונך למלאת / לפני עליון לחלות, ובתחנונים ביקשה / ומצחי נחושה, התנגדתי בכל תוקף / ואין שיפריע או שאצבעו נוקף, כל הפצרותיה עלו בתוהו / ולא אפס מנהו / אמרתי כך גזרו מלמעלה / ואין הזדמנות חליפין חלילה / ובאין ברירה כפפה ראשה / ולסכנות רבות מסרה נפשה' (בן-הרוש [לעיל, בהערה זו], עמ' 147).

מכובדות יותר – כלומר, לפעילות הציונית. [...] הצלחה של הנשים היתה עשויה להבליט עוד יותר (שזמו שמים!) את כשלונם או את אי-יכולתם של הגברים.⁶⁵

ההתנגשות בין גרובשטיין לבן-הרוש הייתה התנגשות מגדרית שבבסיסה תפיסה ערכית שונה בין המגזר הילידי למגזר האירופי. בחברה הארץ-ישראלית עסקו מורות בחינוך ואילו בבתי הספר במרוקו הדבר התאפשר רק בתוך 'מובלעות אירופיות' של חברת כ"ח. גם בעת שנשים משכילות השתתפו בפעילות ציבורית במרוקו הוגבלה זו לארגוני נשים ונמנעה בארגונים מסורתיים פטריארכליים, שנשארו סגורים בעבורן, ובכלל זה מסגרת החינוך העברי.⁶⁶ ייתכן שהיה אפשר למזער או למנוע את המשבר על ידי גורמים מתווכים, אך הם לא נמצאו. ראוי לציין כי בנדדלי ניסתה לשמש מתווכת מרחוק והציעה לחברתה לפעול בקרב הנשים בעיירה ולנטוש את הרעיון לפעולה בקרב גברים.

סיכום

מלבד שני המכתבים שכתבה גרובשטיין לחברת ילדותה לא ידוע על קשר נוסף בין השתיים ולא ידוע אם הספיקו להיפגש לפני מותה המפתיע של בנדדלי בינואר 1945 בתאונת דרכים. בלהה בנדדלי זכתה להצלחה בפעילותה העברית בקהילה היהודית בקזבלנקה לאחר שעזבה את ארץ ישראל, שָׁבָה נדחקה לשולי החברה. דחיקתה נגרמה מעצם היותה אישה עגונה בחברה יהודית בורגנית שמנעה ממנה הלכתית וחברתית, להמשיך בחייה. מצבה הכלכלי הידרדר והיא הביטה על מרוקו כעל יעד להגירה שבו תוכל להתקרב לבנה ולבן דודה, שהביע נכונות לסייע לה להשתלב בחיים בארץ החדשה. בפרספקטיבה לאחור, עוד בחייה של בנדדלי נראה כי בחרה נכון והגעתה למרוקו סימנה פרק מוצלח בכל ההיבטים בחייה. לאחר תקופה קצרה זכתה לגט מבעלה, בנה עבר לחזקתה ולמד בבית הספר התיכון בקזבלנקה, היא פתחה סניף של חברת הביטוח, ובעיקר התאפשר לה

⁶⁵ כהן (לעיל, הערה 38), עמ' 202. שליחת התנועה הציונית פאני וייל, שביקרה בערי הפנים בראשית שנות השלושים, ציינה כי 'לא ניתן היה להקים גדודים (סניפים של בנות). אורחות החיים במקומות אלה לא הרשו זאת' (שם, עמ' 206).

⁶⁶ ראו: אלישבע שטרית, 'החתירה להשתחררות האשה היהודייה במראכש: תמורות בין השנים 1901–1939', אישה במזרח – אישה ממזרח (לעיל, הערה 37), עמ' 160–161. ב-1946 הוקם École normale hébraïque, בית המדרש למורים לעברית בקזבלנקה ובו למדו בנים בלבד. ראו: לסקר, אליאנס (לעיל, הערה 36).

לפעול בהצלחה מרובה בשדה התרבות העברית הלאומית בקהילה היהודית במרוקו. פעולתה זכתה להערכה בקרב גברים ונשים והם ראו בה מופת. נראה כי מותה בטרם עת העצים את דמותה ופועלה והיא נהפכה לקדושה מקומית. המצבה על קברה בולטת בגודלה ובכיתובה ביחס למצבות האחרות סביבה. הקהילה חרטה על קברה טקסט קצר שאוצר בתוכו את דמותה כאישה יהודייה ארץ-ישראלית שפעלה בתחום הציבורי:

פה נקברה אשת חיל רבת מעלות
 בת נאמנה לעם ישראל
 ציונית נלהבת נושאת דגל
 התחיה הלאומית
 בלהה בנדרלי לבית הורביץ
 ילידת ארץ ישראל
 עליה מתאבלים כל בני משפחתה
 ומוקיריה הרבים וזכרונה היקר לא יסף מלבם לעד.

את העקבות של מרים גרובשטיין או בני משפחתה לא עלה בידי לאתר, ולא ידוע מה עלה בגורלה. היא היגרה מארץ ישראל למרוקו בהיותה אישה בודדה, ספק גרושה ספק אלמנה, בעקבות בתה היחידה אשר שימשה מורה בבתי ספר שונים של כ"ח במרוקו ונישאה לבחור מקומי. מפעלה העברי הצטמצם לעבודה מקומית בעיירה הקטנה והשמרנית צפרו. מאמציה לקידום תרבות עברית לאומית, כפי שנסקר, נתקלו בקשיים משום שניסתה לפעול במרחב שהיה סגור לנשים עד הגעתה. גרובשטיין התנתקה מהרשתות שלה במרוקו ופעלה בעיירה בלא גורמים מתווכים, שיכלו אולי להקל על פעילותה. אפשר שקשר המכתבים עם בלהה הביא לשינוי בפעילותה, אך לא נמצאו לכך סימוכין.

ההבדל בין מפעליהן של שתי חברות הילדות נבחן בפרמטרים רבים, אך מפאת חוסר במקורות לא בחנתי את אישיותן של הנשים כגורם שהשפיע על אופי פעולתן והיקפה. לפי תיאורים שכתבו בנדרלי ואחרים נראה כי היא הצליחה לקרב לפעילות העברית גברים, נשים וילדים מכל המגזרים, הן בקזבלנקה הן בערים אחרות, וסביר להניח שתרמה לכך גם אישיותה יוצאת הדופן.

קברה של בנדרלי בבית העלמין היהודי הישן בקזבלנקה, אוקטובר 2015 (צלם: דוד גדג)

